

XIVA XONLIGIDA METALLSOZLIK
HUNARMANDCHILIGINING SHAKLLANISHI VA
TARAQQIYOTI: XVI-XIX ASR MANBALARI TAHLILI
ASOSIDA

Ismailov Bobur Baxramovich, Urganch davlat universiteti "Tarix"
kafedrası o'qituvchisi

FORMATION AND DEVELOPMENT OF
METALWORKING CRAFTS IN THE KHIVA KHANATE:
BASED ON SOURCE ANALYSIS FROM THE 16TH TO
19TH CENTURIES

Ismailov Bobur Baxramovich, Urganch State University Teacher at the
Department of "History"

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ
МЕТАЛЛУРГИЧЕСКИХ РЕМЁСЕЛ В ХИВИНСКОМ
ХАНСТВЕ: НА ОСНОВЕ АНАЛИЗА ИСТОЧНИКОВ
XVI-XIX ВЕКОВ

Исмаилов Бобур Бахрамович, преподаватель кафедры "История"
Ургенчского государственного университета

Annotatsiya: Mazkur maqolada Xiva xonligida XVI-XIX asrlarda mayjud bo'lgan metallsozlik sohalari – temirchilik, qurolozlik, cho'yangarlik, zargarlik, kandakorlik va boshqa hunarmandchilik yo'nalishlarining tarixiy holati manbalar asosida tahlil qilingan. Mahalliy arxiv hujjatlari, rus va Yevropa sayohatchi hamda diplomatlarining ma'lumotlari orqali ushbu sohalarning ahamiyati, turlari, eksportbop mahsulotlari va ularning harbiy, iqtisodiy va madaniy hayotdagi o'rni yoritilgan. Ayniqsa, qurolozlik bilan bog'liq ma'lumotlar, toj, taxt, sovg'a va to'rtlik an'alaridagi metall buyumlar tahlili orqali ushbu sohalarning taraqqiyoti namoyon etilgan.

Kalit so'zlar: Xiva xonligi, metallsozlik, qurolozlik, zargarlik, manbalar tahlili, rus elchilar, hunarmandchilik tarixi.

Abstract: This article analyzes the development of metalworking crafts in the Khiva Khanate from the 16th to the 19th century, including blacksmithing, arms manufacturing, casting, jewelry, and ornamentation. Drawing from local archival materials and Russian and European diplomatic and travel accounts, the study examines the types of metal goods produced, their artistic characteristics, export potential, and their significance in the military, economic, and cultural life of the khanate. Special attention is given to weapon production, ceremonial gifts to rulers, and the symbolic use of gold and silver in royal thrones and crowns, revealing the maturity of these crafts across various cities of Khorezm.

Keywords: Khiva Khanate, metalworking, arms production, jewelry, historical sources, Russian embassies, craft. history.

Аннотация: В данной статье рассматривается развитие ремёсел, связанных с обработкой металла, в Хивинском ханстве в XVI–XIX веках — таких как кузнечное, оружейное, литье чугуна, ювелирное и чеканное дело. На основе анализа местных архивных документов, а также русских и европейских дипломатических и путешественных источников, выявлены типы изделий, их художественные особенности, экспортная направленность и роль в военной, экономической и

<https://orcid.org/0009-0002-9529-1914>
e-mail:
bi.ismailov@gmail.com

культурной жизни ханства. Особое внимание уделено оружейному делу, дарам ханам и царям, символике престола и короны, а также развитию ремесленных центров в городах Хорезма.

Ключевые слова: Хивинское ханство, металлургия, оружейное дело, ювелирное искусство, источники, русские посольства, история ремёсел.

KIRISH. XVI–XIX asrlar davrida Xiva xonligida metallsozlik hunarmandchiligi turli yo‘nalishlarda shakllanib, mahalliy iqtisodiy va harbiy ehtiyojlar, shuningdek, tashqi savdo munosabatlari bilan chambarchas bog‘liq holda taraqqiy etgan. Temirchilik, qurolozlik, zargarlik, misgarlik, cho‘yangarlik va kandakorlik sohalari xonlik hududidagi hunarmandchilik markazlarida jamiyatning turli qatlamlariga xizmat qilgan. Xonlikning siyosiy-iqtisodiy murakkab sharoitida metallsozlik mahsulotlari nafaqat xo‘jalik va harbiy maqsadlarda, balki elchixonalar orqali yo‘llangan sovg‘alar, hadyalar tarkibida ham muhim o‘rin tutadi. Mazkur maqlolada ushbu sohalarning shakllanishi va rivojlanish jarayonlari turli yozma manbalar tahlili asosida tadqiq etiladi.

ADABIYOTLAR TAHЛИI. Xiva xonligida metallsozlik hunarmandchiligining tarixini o‘rganishda asosiy manbalar sifatida mahalliy tarixiy asarlar, xonlik arxiv hujjatlari, shuningdek, rus elchilarini va sayohatchilarining hisobotlari hamda Yevropa manbalarini xizmat qiladi. Xususan, Abulg‘oziy Bahodirxonning “Shajrai turk” asarida Xorazmdagi hunarmandchilik markazlari va qurolozlik sohalari haqidagi ma’lumotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, XVI–XVIII asrlarga oid rus manbalarida – elchilarining yozuvlari, savdogarlar so‘rovlari orqali qurol-aslaha turlari, sovg‘alar, hunarmandlar va ular tomonidan tayyorlangan metall buyumlar haqidagi ma’lumotlar to‘plangan. Bular manbashunoslik va tarixiy qiyosiy tahlil orqali mazkur sohalar taraqqiyotini yoritishga xizmat qiladi.

METODOLOGIK ASOSLAR. Mazkur tadqiqotni amalga oshirishda tarixiy-tahliliy, manbashunoslik va qiyosiy-metallshunoslik metodlaridan foydalanildi. Bunda yozma manbalardagi ma’lumotlar tahlil qilinib, ularning ta’riflangan davrdagi iqtisodiy va madaniy voqelik bilan bog‘liqligi o‘rganildi. Rus va mahalliy manbalarning qiyosiy tahlili orqali ma’lumotlar o‘zaro taqqoslandi, hunarmandchilik sohalaridagi taraqqiyotning asosiy tendensiyalari aniqlandi. Shu bilan birga, etnografik yondashuvlar orqali

qurolozlik, zargarlik va boshqa metallsozlik yo‘nalishlarining xonlik aholisi hayotidagi o‘rni ham tahlil etildi.

TAHLIL. Xiva xonligining XVI–XIX asrlarga oid manbalarida temirchilik, qurolozlik, cho‘yangarlik, misgarlik, zargarlik, kandakorlik kabi metallsozlik sohalari tarixi maxsus yoritilmagan bo‘lsa-da, ulardagi ma’lumotlarni har tomonlama tahlil qilish orqali mavzuga oid masalalarga oydinlik kiritish mumkin. Bu davr manbalarini ham shartli turda ikkita guruhga ajratish mumkin.

1. Mahalliy manbalar va Xiva xonligidagi arxiv hujjatlari.

2. Rus va Yevropa manbalar.

So‘nggi o‘rta asr manbalarida Xorazmning temirchilik, qurolozlik, cho‘yangarlik, kandakorlik, zargarlik kabi metallsozlik sohalari va xomashyo manbalariga aloqador ma’lumotlarni o‘rganish imkoniyati birmuncha kengroq. Chunki, XVII–XIX asrlarda rus elchi, sayohatchi va harbiy mutaxassislari Xiva xonligining iqtisodiy va siyosiy munosabatlari, savdo yo‘llarini o‘rganish bilan bir qatorda xonlikning tabiiy yer osti boyliklari, savdo-hunarmandchilik sohalari, harbiy salohiyatini va qurol-aslahalar turlarini o‘rganish uchun keng ko‘lamda ishlar olib borishgan. Rus manbalarini deganda, biz rus elchilarining hisobotlari, jouslik xatlari, savdogarlarining so‘rov ma’lumotlarini tushunamiz. Shu bilan birga shoh va podsholar hamda xonlarning bir-birlariga tortiqlari, sovg‘alari ham muhim dalil hisoblanadi. Chunki, shular orqali Xiva xonligining metallsozlik sohalari imkoniyatlari va tashqi savdoga chiqarilgan mahsulot turlari, badiiy metall buyumlar, import sifatida keltirilgan metall buyum turlari, mahalliy va tashqaridan keltirilgan xomashyo manbalar, harbiy qurol-aslahalarini va qurolozlik sohasining o‘sha davrdagi darajasini va o‘rnini belgilash mumkin.

Xorazm xalqlari tarixida XVI – XVIII asrlar ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayotida inqiroz davri sifatida izohlash mumkin. O‘sha davrdagi siyosiy kurashlarning kuchayishi savdo-sotiq va hunarmandchilik sohalari rivojiga to‘siq bo‘ladi. Jumladan, Vazir va Ko‘hna Urganch kabi markaziy

shaharlarda ham hunarmandchilik va savdo-sotiq inqirozga yuz tutadi.

XVI asr o'rtalariga oid manbada yozilishicha, "Shu kuni (1553-yili) Din Muhammad (Urganch hukmdori o'g'li) bozordagi bitta zargarga otasi va qayin otasi nomidan muhrli uzuk yasashga buyurtma bergan" deya ko'rsatilgan[1]. Bu o'sha davrda Urganch bozorida zargarlik do'konlari bo'lганligiga urg'u beradi.

Xorazmda bo'lган sayyoh A.Jenkinsonning yozishicha, "1558-yil 7-oktyabrida Sellizyur (Vazir shahri-T.B.) qal'asiga keldim. Aholisi kambag'al, savdo bilan shug'ullanmaydi"[2]. Sayyoh o'z ma'lumotlarini davom ettirib, Xorazmda qilich, xanjar, nayza, kamon o'qi kabi quroslaslahalar an'anaviy uslubda tayyorlanadi, - deya ma'lumot beradi[3].

Shunga qaramasdan, Xorazm aholisi XVI – XVIII asrlarda qurolozlik va zargarlikdan tashqari, metallsozlikning boshqa sohalari bilan shug'ullanmagan deb aytish mantiqqa to'g'ri kelmaydi. Chunki, temirchilik, cho'yangarlik, qurolozlik, zargarlik, misgarlik sohalari taraqqiyotning barcha davrlarida ham hamohang rivojlanishda davom etgan va ular tomonidan turli sohalar uchun mehnat qurollari, asbob-uskunalar, qurol-yarog'lar, uy-ro'zg'or buyumlar, ot-ulov anjomlari, taqinchoqlar va boshqada xo'jalik turmushi uchun zarurli asosiy mahsulotlar ishlab chiqarilgan.

Abulg'oziy Bahodirxonning "Shajaray turk" asarida XVI asr oxiri XVII asr boshlarida Mizzahqon, Xiva, Hazorasp, Vazir, Bo'ldumsoz, Tirsak va Qumkent kabi Xorazm shaharlarining taraqqiy qilganligi to'g'risidagi ma'lumotlarni uchratish mumkin. Muallif 3 ta shaharni: Urganch, Xiva va Hazoraspni savdo-hunarmandchilik markazi bo'lганligini ta'kidlaydi. Shuningdek, bu davrda Yangi Urganch shahri qad ko'taradi.

XVI–XVIII asrlarga oid ko'plab manbalarda Xiva xonlari tomonidan rus podsholariga sovg'aga yuborilgan mollar ichida oltin bilan ishlov berilgan qilich, po'lat qilich, qini kumushdan ishlangan po'lat pichoqlar, oltin bilan ishlov berilgan egar-jabduqlar bo'lганligi qayd etilgan[4].

Xiva xoni Hojimxon nomidan 1585-yili Moskvada bo'lган elchi Muhammadxo'ja orqali rus podshosi Fedor Ivanovichga oltin bilan bezatilgan

qilich, pichoq va boshqa sovg'alar yuborilgan. Elching o'zi ham podshohga oltin bilan bezatilgan qilich, pichoq, oltin suvi bilan sayqallangan egar va boshqa narsalarni ham hadya etadi[5].

Xiva xoni Abulg'ozzi Bahodirxon asarida keltirilishicha, turk-mo'g'ul xalqlarida hukmdorga beriladigan sovg'alar ro'yxati 9 turdan va ularning har biri 9 tadan iborat bo'lган. Bu an'ana Xiva xonligida ham bo'lган[6]. Asarda (XVII asr) to'qqiz to'plamiga kiruvchi sovg'alar ro'yxatida xonga, 9 ta oltin suvi yuritilgan xanjar, 9 ta zar iplarda tikilgan chodir, 9 ta oltindan bilan bezatigan egar-jabduq va jugan-suvliqlari, ming dona ipak (oltin ip) to'qimalari sovg'a qilingan.

Xivaga kelgan Rossiya elchilarini Vasiliy Davidov va Yusuf Qosimovlar orqali ham podshoh Fyodor Alekseyevichga sovg'a sifatida yuborilgan – 9 ta oltin bilan sayqallangan o'q-yoy, 9 ta bezatilgan po'lat qilich, 9 ta bezatilgan pichoq va boshqa-da 9 talik sovg'alar jamlanmasi yuboriladi[7].

1720-yilda Sherg'ozixon imperator Pyotr 1ga o'z elchilarini yuboradi. Uning sovg'alarida ham 9 ta pichoq mavjud. Boshqa manbada ham, XVII asarda Xiva xoniga berilgan sovg'alar ro'yxati jamlanmasi tarkibida 9 ta oltin xanjar, 9 ta oltin iplarda tikilgan chodir va 9 ta oltin suvi yuritilgan egar-jabduqli va jugan-suvliqli otlar bor edi[8].

Abulg'ozzi Bahodirxonning "Shajarai turk" asarida ham Xorazmnning XVII asrdagi qurolozlik mahsulotlari turlari to'g'risidagi ma'lumotlar berilgan[9]. Manbadagi ma'lumotlarga nazar qilsak, XVII asrda ham Xiva qo'shini tarkibida og'ir qurollangansovutli suvoriylar ko'pchilikni tashkil qilgan. Asarda yozilishicha, "... Taqi turdi. Qorasi ming bor (Xiva qo'shini - T.B). Ammo (185 a) yetti yuz-sakkiz yuz Sovutli va quyoqli va chahor oyina va dubulg'a va butliq va tezlik ko'zindin o'zga ochiq yeri yo'q. Shundaq kishisi bor"[10]. Bu davrda otliq qo'shin Sovut, chor oyna, dubulg'a bilan himoyalangan, nayza, gurzi, qilich, kamon va boshqa-da qurollar bilan qurollangan. Qo'shin tarkibidagi jangchilarda himoya Sovutlarining ko'pchilikni tashkil qilishi bu davrda zirhli Sovutlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan quroloz hunarmandlarning faoliyat yuritganligidan dalolat beradi. Shuningdek, bu davrda kamon tayyorlashga ixtisoslashgan hunarmandlar ham faoliyat yuritishgan.

Manbada jangchilarning sadoq (kamon), qilich, nayza,sovut kabi qurol-aslahalari qurolsuz ustalar tomonidan tayyorlaganligi to‘g‘risidagi ma’lumotlari muhim ahamiyat kasb etadi.

XVI–XVIII asrlarda siyosiy va iqtisodiy inqirozlar yuzaga kelishiga qaramasdan, Xorazmda qurolozlik sohalari, jumladan kamon yasovchi, sovut yasovchi, qilich va boshqa qurol-aslahalarni ishlab chiqaruvchi ixtisoslashgan hunarmandlarning faoliyati izchil davom etgan. O’sha davr manbalarida bu sohalari bilan bog‘liq ma’lumotlar ko‘plab uchraydi.

Manbalar tahlili, bu davrda Xorazm quroloz ustalari qilich, xanjar, pichoq va boshqarba qurol-aslahalarni tayyorlovchi quroloz hunarmandlardan tashqari, ularga oltin va kumush suvlarida ishlov berish va bezatish ishlari bilan ham shug‘ullanuvchi kandakor ustalar ishlaganliklarini ko‘rsatadi.

Mualliflardan A. Jenkinson (XVI asr), Abulg‘oz Bahodirxon (XVII asr) va boshqarba manbalardagi ma’lumotlari XVI - XVII asrlarda Xorazmning hunarmandchilik markazlarida an’naviy turdagini qurol-aslahalarni ishlab chiqarish davom izchil etganligini to‘la tasdiqlaydi.

Hunarmandchilik mahsulotlarini tayyorlash tafsilotlari to‘g‘risida XVII asrga oid taxmin qilinayotgan muallifi noma’lum, varaqlardan iborat qo‘lyozmada, XVIII asrga oid 160 ga yaqin hunar sir–asrorlarini bayon qiladigan “Javohiri al-sanoye” (“Hunarlar marvaridi”) asari va XVI – XVIII asrlarga oid Xorazm hunarmandchilik sohalariga oid risolalar ma’lumotlarni to‘liqidiradi[11].

1669-yilda Xivada bo‘lgan rus elchisi Ivan Fedotev bayonnomasida “Kanxa va Ozarist” shaharlari savdo qilgani borganligini yozar ekan, “u shaharlarda Urganch va Xivaning turli amaldagi kishilari o‘zaro “zandana va chit va paxta va olacha va xom ipak” kabi hunarmandchilik mahsulotlari bilan savdo qilishlarini qayd etadi[12].

XVII asr oxirida Xorazmda Hazorasp, Xiva, Xonqa, Urganch, Shoxobod, Qiyot, Gurlan, Vazir va G‘ozibod shaharlari savdo-hunarmandchilik markazlarga aylanadi. Bu davrda boshqa o‘zbek xonliklari kabi Xorazm shaharlari ham, hunarmandchilik hamda savdo–sotiq iqtisodiy hayotning asosini tashkil etgan.

XVIII asr o‘rtalarida Xorazmda Qo‘ng‘irotlar sulolasi hukmronligi (1762-yil) davridan davlat hokimiyatining markazlashuvi savdo–sotiq va

urbanizatsion jarayonlar rivoji, qurilish va irrigatsiya hamda obodonchilik ishlari hunarmandchilik sohalari taraqqiyotiga imkoniyat yaratiladi. Jumladan, bu davrda rixtagarlar, misgarlar va zargarlar kabi badiiy metall buyumlarni tayyorlovchi hunarmandlar bir qancha amaliy tajriba va malakalarga ega bo‘lgan. Bu davrda mahalliy ustalar tomonidan tayyorlangan Xiva xonlari taxti va toji oltindan bo‘lgan. Rus elchilaridan tarjimon Gulyayev va kotib Chuchalov so‘zlariga ko‘ra, 1754-yilda Gulyayevni Xiva xonining hovlisiga olib borishadi va uni dahlizga olib kirishadi (“Salomxona”). Keyin ular “oltin taxtda, boshida toji va qimmatbaho kiyimlarda o‘tirgan” xonning xonasiga kirishadi[13].

NATIJA. XVI–XIX asrlar davrida Xiva xonligida metallsozlik hunarmandchiligi turli yo‘nalishlarda rivojlanib, xonlikning iqtisodiy, harbiy va madaniy hayotida muhim o‘rin tutgan. Temirchilik, qurolozlik, misgarlik, cho‘yangarlik, zargarlik va kandakorlik kabi sohalar faqatgina ichki ehtiyojlarni qondirish bilan cheklanib qolmasdan, tashqi savdo va diplomatik munosabatlar tizimida ham o‘z o‘rniga ega bo‘lgan. Rus va Yevropa manbalarining tahlili shuni ko‘rsatadiki, Xiva xonlari tomonidan yuborilgan sovg‘alar – qilich, xanjar, egar-jabduqlar va boshqa badiiy metall buyumlar nafaqat hunarmandchilik mahoratining yorqin namunasi, balki xonlikning tashqi siyosiy madaniyati va diplomatik muloqot vositasi sifatida ham xizmat qilgan.

Manbalar tahlili shuni anglatadiki, ushbu hunarmandchilik yo‘nalishlari muayyan shaharlar – Xiva, Urganch, Hazorasp, Vazir kabi markazlarda joylashgan va u yerda maxsus ustaxonalar faoliyat yuritgan. Qurolozlik sohasidagi maxsuslashgan ustalar nafaqat qurol-aslaha tayyorlash, balki ularni zar va kumush bilan bezash sohasida ham yetaricha tajribaga ega bo‘lishgan. Bu esa ushbu sohaning nafaqat iqtisodiy, balki madaniy qadriyatlar tizimida ham muhim o‘rin tutayotganini tasdiqlaydi.

Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, Xiva xonligida metallsozlik hunarmandchiligi institutsional asoslarga ega bo‘lib, muayyan an’analar, estetik mezonlar va iqtisodiy munosabatlar asosida shakllangan. Ushbu meros bugungi kunda ham Xorazm hududining tarixiy hunarmandchilik an’analarida o‘z ifodasini topgan bo‘lib, uning ilmiy o‘rganilishi milliy merosni tiklash va qadrlashda muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана. –Ташкент, 1988. – С.67–68.
2. Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию в 1558–1560 гг.//Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. – М., 1937. – С. 170–176.
3. Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию в 1558–1560 гг. – С. 178.
4. МИУТТ. – С.244
5. МИУТТ. – С. 99.
6. Абуль–Гази–Багадур–хан. Родословное древо тюроков. – М.: – Т.: 1966. – С. 23,34,120, 148,153, 157, 162.
7. Зиёев Ҳамид. Ko'rsatilgan adabiyot. – Б.69.; Будагов Л.З. Сравнительный словарь. – Т.И. – С.750.
8. Таърихи аламорой Аббоси.– С.90,119, 370, 377,448,478,795.; Абдуль Гази Багадур–хан. 1966.– С.23,34,120,148,153,157, 162.
9. Абулғози Баҳодирхон. Шажарайи турк. – Тошкент. Чўлпон, 1992. – Б.179–180.
10. Абулғози Баҳодирхон. Шажарайи турк. – Тошкент. Чўлпон, 1992.– Б.180.
11. Тураева С. Кўрсатилган асар.–Б.26; Қайдномалар ЎзР ФА ШИ № 2128 1 ракамли қўлёзма 113 120 варак; Жавоҳири ал–саное (Хунарлар марвариди). Ўз.Р ФА ШИ. № 3377 // 1– рақамли қўлёзма. 96 – варак.
12. МИУТТ. ...– С. 334.
13. История Узбекистана в источниках.... 1988. – С.115.

